

KARDALUS JÁNOS

A CSÍKI PÁSZTOROK FAKÜRTJE

1. „A fakürt Ázsiában, Európában, Afrikában ősidők óta ismert hangkeltő eszköz, sok esetben szertartási eszköz.”¹ Európában Skandináviától a Balkánig nyomon követhető; ismeretes a velünk együttélő és szomszédos népeknél, így a románoknál is.² A magyarság egykor szintén általánosan használta, mert „tompá, de átható hangja a havasokon vagy az Alföldön, megfelelő légköri viszonyok között, 10–15 km-re is elhallatszik. E tulajdonságai miatt régebben országszerte kedvelt jelzőeszköz volt.”³

A székelység körében a fakürtre vonatkozó legelső híradást, közel százhusz évvel ezelőtt, Orbán Baláznak köszönhetjük, aki a korondiakról azt írja, hogy nyári szállásaikon „néha legközelebbi szomszédjuk olyan messze van, hogy csak a hárskürttel beszélgethetnek csendes estvéken egymással”.⁴ Ez a „beszélgetés” nem szó szerint értendő, de valószínű, hogy a fakürtök használatának néhai virágkorában hangjel-készletük sokkal gazdagabb volt, mint amennyit ma össze lehet gyűjteni.

Bartók Bélának nem volt alkalma székely fakürtöt látni: „1914-ben maros-tordai gyűjtőutamon arról értesültem, hogy a gyergyói székelyeknél is akad még havasi kürt; ennek a kinyomozását a háború kitörése megakadályozta.”⁵

Időrendben haladva, 1938-ban a Székelységben, Bányai Jánosnak „a Székelyföldet és népét ismertető havi folyóirat”-ában olvashatjuk *Tidó jelentése Kászonban* címmel az alábbi kis szómagyarázó cikket: „... Impéren *tidónak* a pásztorok által nyírfából készített kürtöt nevezik. Hosza másfél méter, s úgy készítik, hogy a nyírfát kettőbe hasítva vékonyfalúra kivágják s aztán összeillesztve nyírfakéreggel szépen becsavarják, mint ahogy a katonai lábszárvédő szalagot felcsavarják a lábszárra. A havasi kürt egyik vége szűk, a másik megöblösödik. Annyira erős szerkezetű, hogy bot helyett is használható. Sajnos újabban nem készítik.”⁶

Ma Csíkban a „tidó”, amint alább látni fogjuk, nem a fakürtöt, hanem csak a kürtöt borító fakérget jelenti. Eszerint a kószoni adat vagy elírás, vagy a szó egyik jelentésváltozatát képviseli⁷ – tény azonban, hogy a fakürt Kászonban is honos volt.

A hangszerről, készítéséről és használatáról legutóbb Vámszer Géza emlékezett meg *A csíki juhászat* című tanulmányában: „A legeltetést, őrzést még néhány más tárgy is segíti. Ilyen a kürt, a pásztorbot és éjjelre a fáklya. Furulyát legfeljebb a gyimesi csángóknál lehet még találni. Manapság inkább a városi készítésű bódogkürtöket, egy-egy szarukürtöt vagy katonatrombitát használnak. Régente volt sajátos juhárfa kürtjük is, ennek készítését egy öreg pásztor a következőképp mondta el: »Kikerestünk magunknak az erdőn egy másfél méter hosszú, hajlított juhárfa-ágat, ami a végén, azaz a tövében pipaszerűen feláll és kivastagodik. Ezt hosszában ügyesen kettéhasítottuk, a belét kitakarítottuk, kivájtuk, s aztán a két féldarabot ismét egymásba illesztettük. Négy he-

lyen dróttal jól összehúztuk, majd kenderpórázzal, nyírfa hajával vagy vízhatlan vászonnal az egészet körültekertük úgy, hogy ne szeleljen. Végébe egy kis faragott szipkát szúrtunk, s azután az egész kürtöt bele tettük a váluba, hogy szíjja magát tele vízzel. Ha ügyes ember csinálta, és értett hozzá, még a katonakürtnél is szebben szólt és egész dallamokat lehetett rajta kifújni.»⁸

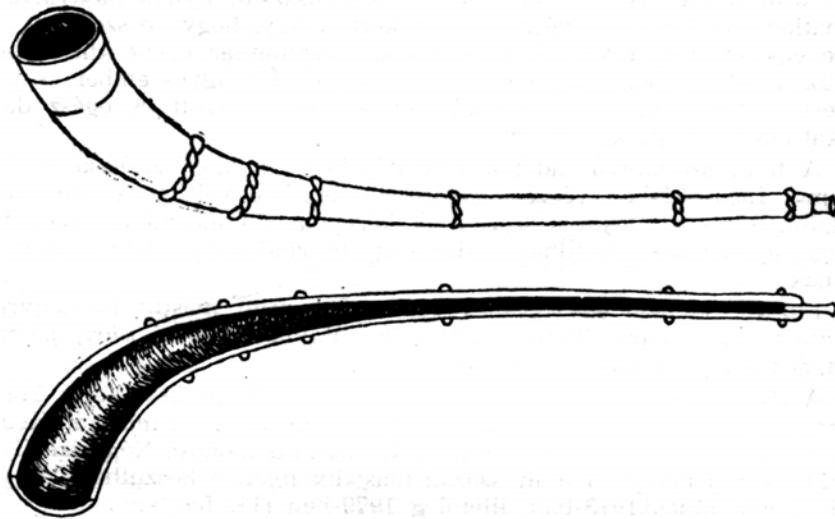
A fenti szórványos adatok folytatásaként és kiegészítéseként alább zömmel 1980–81-ben végzett gyűjtéseim eredményeit szeretném összefoglalni, a fakürt ugyanis századunk közepéig a Csíki-medencében még eléggé gyakorinak mondható, illetőleg használatáról biztos adataink vannak.

Elnevezése nem egységes. Névváltozatai, mint másutt is, nagyrészt készítőire-használóira, illetőleg anyagára utalnak: *havasi kürt*, *pásztor-kürt*, *juhászkürt*, *fakürt*, *nyírfakürt* stb.

A Csíkszeredai Múzeum két darabja közül az egyiket Bálint Ferenc adományozta 1975-ben Lázárfalváról (9–10. fénykép), a másikat Kedves Albert 1978-ban Csíkjenőfalváról. A Csíkszentdomokosi Néprajzi Gyűjtemény két példánya a múlt század második felében készülhetett: gyűjtőjük Péter János 1973-ban, illetőleg 1979-ben (11. fénykép). Csíkszeredán Imets Dénes tanár tulajdonában is van egy megszólaltatható kürt; Bálint Ferenc-től kapta Lázárfalváról. Lázárfalván Bálint Ferencnek és Bálint Pálnak szintén van saját készítésű fakürtje, és így tovább. Mindezeknek a tanulmányozása, valamint az adatközlőktől⁹ nyert felvilágosítások alapján előbb a felcsíki (Csíkszentdomokos, Csíkjenőfalva), majd az alsíki (Tusnád, Lázárfalva, Kászon) fakürtöt fogom bemutatni.

2. Csíkszentdomokoson a kürt úgy készült, hogy az erdőben kiválasztottak és kivágtak egy hossza, vastagsága és formája szerint egyaránt megfelelő *juhar*-, *nyár*-, *nyír*- vagy *fenyőfát*, végén (alján) lehetőleg enyhe görbülettel. *Fejszével*, *késsel*, utóbb *félkézfűrészsel* hosszában elővigyázatosan kettéhasították. Ezután *görbe élű* késsel és *vésőkkel* vékonyabb felétől a vastagabb felé haladva, középen mindkettőt csatorna-, illetőleg tölcsérszerűen kimélyítették. Míg felső felénél a mélyítés csak 2–3 cm szélesen és 1–2 cm mélyen kezdődött, addig a végét a görbulettől teljesen kivájták; itt a kürt falaként a fa csak 1–1,5 cm vastagságú maradt. Ezután a két félkürtöt pontosan összeillesztették. Nyílásait *fenyőfaszurokkal* kenték be s a szurokra jó szorosan *rongyot tekertek*, hogy ne *szeleljen*. Szentdomokoson még *lőhurkát* (-belet) is húztak rá; ez ha megszáradt, igen jól szigetelt. *Mogyorófa pattantyúval* (kávával, fonattal), *nyírfahánccsal*, utóbb pedig dróttal egymástól 20–30 cm távolságra több helyen szorosan összekötötték (1. rajz). Ha megszáradt, beleillesztették a *szipkát* (fúvókát), és lehetett fújni. Egy ilyen kürt több évtizedig el-tartott.

A csíkszentdomokosi kürt hossza 2,5–4 m között váltakozott. Átmérője az alsó végén 8–15 cm, míg a felső nyílása nem haladta meg a 2–3 cm-t. Ebbe a nyílásba helyezték a „szipkát”; ez 6–8 cm hosszú volt, 4–5 cm széles tölcsérben végződött, közepén 2–3 mm, fúróval fűrt kerek nyílással. Tölcsérét a szájhoz illesztették és a nyíláson át fűjták. Megszólaltatása nagy erőt igényelt

1. Csíkszentdomokosi fakürt

Csíkjénőfalván Kosza Jánostól a fakürtről az alábbi leírást kaptam:

„Sok évtizeddel ezelőtt a kürtöt fából készítették. Az erdőben kerestünk olyan fát, amelyik 4–5 cm vastag, s gyökerén felül horgas és tölcser alakú volt. A 4–5 cm átmérőjű bogmentes juhar-, berkenye- vagy nyárfát 2 m hosszúságú formában elvágtuk. Fejszével közepén szépen hosszára elhasítottuk, úgy hogy az egyik a fejszét rátette, a másik pedig egy más fejszével óvatosan ütötte, hogy ne hasadjon félre. Mikor ez megtörtént, egy bicskának vagy késnek a hegyét visszahajtottuk és azzal a belét jó vékonyra kivájtuk. Igyekeztünk minél vékonyabbra kivájni, de vigyáztunk, hogy ki ne lyukadjon. Ez nem volt könnyű dolog, mert sok vérhólyag került a kezünkre. Ezután a két kivájt fát összetettük, ügyesen összeillesztettük, egy kicsit körberódalva négy-öt helyen dróttal szorosan összekötöttük. Az erdőben kerestünk egy sima kérgű nyírfát. Ennek a külső fehér kérgét levakartuk. Alatta volt a piros színű kéreg, amit bicskával körülcirkalmaztunk csavarosan lefelé, minél hosszabbra. Ezután óvatosan azt a kérget lebontottuk, amit *tidó*-nak neveztünk. A tidót szurokkal tejben megfőztük. Forró tidóval a mór összekötött kürtfát szorosan körültekertük. Ez jól rászáradt és jól szigetelt. Nagyjából kész volt a kürt, de fújni még nem lehetett, *szipka* kellett hozzá. A szipkának kerestünk egy fiatal fenyőfát s a hegyéből szükséges vastagságban kivágtuk az előző évi *nyitását*. Késsel kiformáltuk a szipka-alakot, és a kívánt hosszúságban körül béróttuk az első növést. Kétfelé húzva, csavarva kivettük a belső növést, s ami maradt, az volt a szipka. Azt pontosan beleillesztettük a kürtbe és forró szurkos tidóval körültekertük, megerősítettük. Ezzel kész volt a fakürt.”

Egy ilyen csíkjénőfalvi kürtöt Kedves Albert szólaltatott meg (12. fénykép).

3. Az alcsíki kürtökre térve, Imets Dénes tanár 1970–72 közötti kutatásait, valamint a Tusnádon töltött gyermekéveinek emlékét a következőkben foglalta össze:

„A havasi kürttel gyermekkoromban Tusnádfaluban, jószáglegeltetés közben találkoztam először. Anyai nagyapám, id. Keresztes Beniám a, maga készítette kürttel járogatott a havasra. Megszólaltatás előtt a patak vizébe mártotta: így könnyebben vált – mondta. A kürt akkori testmagasságomnál kétszerte hosszabb és egyenes volt; a végén nem hajlott pipa alakúra. Kívül nyírfaháncs borította. Mi akkor nyírfakürtnek is neveztük. Később ifj. Keresztes Beniámnak, édesanyám testvérének is volt kürtje.

A 30-as évek derekán szomszédunkban, Tusnádfaluban Ravasz Bélának (sz. 1920) volt maga készítette kürtje. Nem a havason, hanem otthon használta. Nyári estéken, munka végeztével kiment a kapuja elé, a kürtöt a patakba mártotta és néha fél órán is fújta. Mi, gyermekek is próbáltuk. Számomra nagyon nehéz volt a kürt, de a megszólaltatása is. Ez a kürt is egyenes volt.

A 60-as években Kedves József és Kedves Albert birtokában láttam hajlított kürtöt, vaspántok tartották össze. Tölcsére kb. 45°-ban volt hajlított. Használatáról Kedves Albert beszélt: a kürttel hívta elő a nyáját. Szépen szólt a havason.

Egy havasi kürt a tulajdonomban is van; Lázárfalván Bálint Ferenc-től kaptam 1972-ben. Hossza 292 cm, a tölcsér nyílása 10 cm, a kürt testének átmérője 2,5 cm. Kívül nyírfakéreg borítja. Szipkája nincs. Hangterjedelme a g-től a h-ig terjed.”

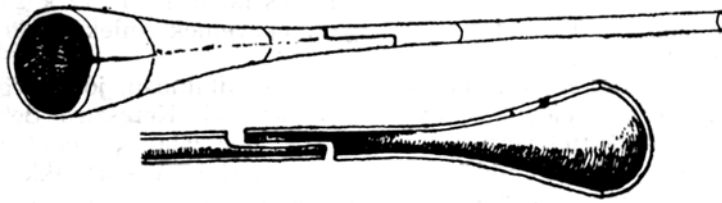
A kürt alcsíki típusa több vonatkozásban eltér felcsíki társaitól. Lázárfalván Bálint Ferenc készítette és szólaltatta meg (9–10. fénykép); rajta kívül a faluban még Bálint Pál készített kürtöt.

E kürt hossza 288 cm és két részből van összeülesztve; mogyoró-fából készült *szára* 258, nyír- vagy égerfából készült *tölcsére* 30 cm. A tölcsér átmérője 10, a szaré 2 cm, a *szipka* 8–10 cm hosszú. A kürt a felcsíki típustól eltérően egyenes (2. rajz); hossza 100–300 cm között változik.

Készítéséhez kiválasztják a szárnak megfelelő mogyorófát. Ezt *lehéjalják*, késsel és *faékkal* hosszan kettőbe hasítják, majd erre a célra meghajlított késsel mindkét felét kivájják. Ezt követően 10–12 cm átmérőjű nyír- vagy égerfából elkészül a tölcsér. Vékonyabbik felétől kezdve ezt is középen elhasítják és belül mindkét falát kivájják. A tölcsér meg a szár összeillesztésekor bevágott részük kb. 10 cm-nyi hosszan fekszik egymáson (3. rajz). A szipka mogyoró-fából készül: ezt is hosz-

2. Lázárfalvi fakürt

3. A lázárfalvi fakürt szárának és tölcsérének összeillesztése (1 – 3. a szerző rajzai)

szában elhasítják, kivájják, egyik végét tölcséresre faragják, a másikat elvékonyítják és szorosan a kürt szájába helyezik. Az így elkészült kürtöt tölcsérétől kezdve hosszan végig, még a szipkáját is, nyírfahéjból vágott 1–1,5 cm széles hánccsal szorosan *körültekerik*. A *tekerés* nagyon figyelmes munkát kíván, mert különben „a kürt szelel, de nem szól”. Végül vízbe mártják és lehet fújni.

Bálint Ferenc és Bálint Pál szerint ez a típusú kürt a legjobb, mert „mikor fújja az ember, jól vált”. A rövid szárú kürt ugyanis kevésbé vagy egyáltalán nem „vált”.

4. A fakürtöt a zenekutatók egyöntetű véleménye szerint csak másodsorban használták dallamok fúvására. Bartók Béla írta 1917-ben: „Ez a hangszer már valóságos pásztori készség: nem annyira szórakoztatásból (mint pl. a dorombot, tilinkót és furulyát), mint inkább »hivatalból« használgák a pásztorok. Egyrészt az állatok hívogatására szolgál (pl. kihajtásnál), másrészt egymásnak adnak speciális kürtjeleket a pásztorok hegyre vagy hegyről vonuláskor, illetve a hegytetőkről.”¹⁰ Kodály Zoltán 1937-ben: „A pásztorkürt és kanásztülök inkább foglalkozási eszköz, bár zeneileg nem éppen érdektelen, amit belőle itt-ott ki tudnak hozni.”¹¹ És Sárosi Bálint: „Zenei célra csak mellesleg használták.”¹²

A csíki kürt készítőinek és használóinak véleménye, illetőleg gyakorlata megerősíti, de ugyanakkor árnyalja és gazdagítja is a fenti megállapításokat.

Lázárfalván a századforduló táján majd mindenik háznál volt fakürt. A pásztorok, valamint a nyári szállásra kiköltözött férfiak használták: a vadakat ijesztgették, de szórakoztak is vele. „Nyáron, amikor még tíz hejen is szólt a kürt – emlékszik Bálint Ferenc –, nagyon szépen visszhangzott az erdő. Igen megnyugtató volt közel érezni az embertársakat.”

Csikjenőfalvi szerepéről Kosza János hasonlókat mondott: „A régi időben az erdőkön szükség volt a kürtre. Az állatokat az emberek külön-külön szállásokon, kisebb csoportokban őrizték. Így trágyáztatták a kaszálókat. Ezt a formát *halogatásnak* nevezték. Sok volt a *halogató* szerte az erdőben, legelőkön. A fakürtöt ott használták a medvék távoltartására, a farkasok elriasztására. A farkas fülét annyira sértette a kürtszó, hogy valósággal *bajunkolt*, amikor ezt hallotta. Esténként a szállásokon szórakozásból is belefújt a pásztor. Ha valaki elkezdte fújni, a másik ráfelelt. Így szórakoztak, társalogtak egymással. A kürtszótól zajos volt az erdő, mert ritka volt az a szállás, ahol ne lett volna kürt. Tehát a kürt két célt szolgált a pásztoroknak: szórakoztak vele és távol tartották a vadakat.”

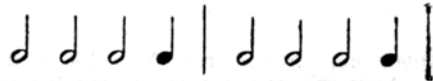
Csíkszentdomokoson szintén nélkülözhetetlennek számított: a pásztor a vállára vetve hordozta, amíg legeltetett, s közben gyakran megszólaltatta. Nyáridőben az erdei szállásokon számuk meggyarapodott. Máthé Gergely mondja: „Többen voltunk *Küsbükkben*, mint a faluban. Saját kürtünk volt és fújtuk mindennap a juhok mellett, még éjjel is, hogy a farkasokat elriasszuk.”

A csíki fakürtök repertoárjából mostanáig mindössze Sárosi Bálint közölt két dallamot: az egyik egy menetelő,¹³ a másik „az elveszett juhait (ez esetben kecskéit) kereső pásztor” című hangszeres zenedarabunknak¹⁴ az a változata, amelyet „30–40 évvel ezelőtt csikjenőfalvi székelek játszottak fakürtön”.¹⁵

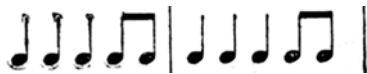
Saját gyűjtéseimre térve, a lázárfalvi kürttel vadijesztésre többször egymásután az *uhoda, uhoda, uhoda.. úaa!* jelet fújták. Az „uhodák” után a kürt *váltott*, mire az „úaa” *hasított*, vagyis visító hangot adott. „Ijenkor a vadak menekültek, a kutyák pedig baunkoltak.”

Szórakozásból egymásnak hírt adva, a *tuturu, tuturu, tuturu.. tütű!* jel járta. Ezt többször ismételték, mire a szomszédok, 1–2 km távolból, hasonlóképpen feleltek.

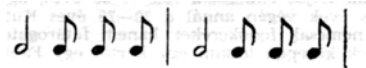
Felcsíkban a *figyelem! figyelem!* értelmű kürtjel így hangzott:

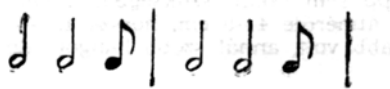
Ha medve vagy farkas járt, akkor a *vigyázz, mert vad megy!* figyelmeztetést így kürtölték:

Albert Ernő *a másik hegyen lakó pásztor jöjjön nálunk!* tartalmú hívást-felszólítást így tudja:

Máthé Gergely ugyanezt más változatban ismeri:

Ugyancsak Máthé mondja: „Közben más hallgató éneket is fújtunk, szórakoztunk, mert szépen ki lehetett fújni a hallgató nótákat.”

A fakürttel kifújható egyik csíkszentdomokosi dallam, közismert szövegében az *O, du lieber Augustin* kezdetű német népdal tréfás átköltésével:

Á - gos - ton, Á - gos - ton, Ru - gasz - kodj, ka - pasz - kodj!

Fogd meg a bok - rot, Ó, te lider Ágoston!
Rugd el a dom - bot.

JEGYZETEK

¹ Sárosi Bálint: *Magyar népi hangszerek*. Második kiad. (Ének-Zene Szakköri Füzetek, 1) Bp. é. n. 69. A szerző német nyelvű összefoglalása a nemzetközi kutatás számára: *Die Volksmusikinstrumente Ungarns*. (Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente. Serie I, Band 1.) Leipzig é. n. 98–103: *Holztrumpeten*. Újabb összefoglalás, társszerzőként Paládi-Kovács Attilával, a *Néprajzi Lexikonban* kürt címszó alatt.

² Alexandru, Tiberiu: *Instrumente muzicale ale poporului român*. Buc. 1956. 39–43: *Buciumul*.

³ Sárosi, i.(magyar) m. uo.

⁴ Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*, I. Pest 1868. 131.

A korondi népélet kitűnő helybéli ismerője és kutatója, István Lajos a kürtről 1984. április 22-én a következő leírást adta:

A kürt neve, anyaga után, *zádogfakürt* (*zádogfa*: hársfa) volt; ma már egy példány sincs belőle, sőt emléke is jobbára Korond havasi tanyáira: Pálpatakára és Fenyőkútra húzódott vissza. Így Fenyőkúton a 78 éves Tófalvi Deák József és a 70 éves Tófalvi Deák Lajos emlékszik reá. A 36 éves, ugyancsak fenyőkúti Tófalvi Tibor az 1950-es évek végén annál a 70–75 éves Kuti Sándornál látta, aki jeles fúró-faragóként nemcsak fonókereket, hanem fatárogatókat is esztergályozott. Magam az 1930-as évek közepén láttam egy kürtöt egy Fábián János nevű fenyőkúti legénynél.

A 72 éves, pálpataki születésű Molnos Gergely fiatal korában maga is sokszor készítette és használta. A szükséges hársat, amely a korondi erdőben nagyon ritka, jobbára a Pálpataka és Székelyvarság közötti, *Bütü* nevű erdőrészen szerezte be. Ha hársat semmiképp sem talált, szükségből a *magyarója* is megjárta.

A kürtnek való fa átmérője 4–5 cm, hossza 1,5–2 m között váltakozott. Minél vékonyabb és hosszabb volt, annál szebb hangot adott; a vastagba sok levegőt kellett fújni.

A megfelelő fát előbb kérgétől megtisztította, majd hosszában kettőbe hasította. Ezután a belét mindkét feléből annyira kivájta, hogy a kürt fala minél vékonyabb legyen; így szebben szólt. A vájásra egy *füttyök* (rugó nélküli fanyelű bicska) meghajlított élét használta.

A kürt alsó, kiszélesedő és pipaszerűen felkunkorodó *tölcsére* számára fenyőfából keresett megfelelő vastagságú és görbületű *könyököt*. Ezt kérgének eltávolítása után szintén kettőbe hasította és mindkét felét kivájta.

A kürt felső végébe kerülő kis fúvóka, a *szipka* bodzafából készült. Ezt nem rögzítette, csak a helyére illesztette, hogy bármikor cserélhető legyen.

A kürt négy kivájt részét előbb dróttal erősítette egymáshoz, majd az illesztések helyét, valamint a repedéseket meggyújtott fenyőszurokkal gondosan végigcsepegtette, hogy a kürt fala légmentesen zárjon. Ezután, részint szintén a szigetelés érdekében, részint azért, hogy a szurok a kezét ne szennyezze, az egész kürtöt hosszú csikra vágott hársfakéreggel *tekerte körbe*.

Egy-egy kürt négy-öt hangot adott.

Molnos Gergely fiatal korában, amidőn a csordapásztorok nyáridőben a *Fenyő* nevű havasban a havasi legelőkön a marhákat legeltették, a *kürtjeleket* körbe adták egymásnak: a *Győri* legelőről a *Kerekdombra*, onnan a *Lapiasra*, tovább *Felsőmezőre*, onnan *Ásottútra*, még tovább *Verespatakra*, majd innen vissza Győrire.

⁵ Bartók Béla: *Primitív népi hangszerek Magyarországon* (1917) = *Összegyűjtött írásai*, I. Bp. 1966. 838.

⁶ *Tidó jelentése Kászonban*. Székelység VIII(1938). 91.

⁷ Más udvarhelyszéki és erdővidéki jelentésváltozatot rögzít Szinnyei József *Magyar tájszótárának* (Bp. 1897–1901. II. 728.) *tidó* címszava: „nyírfá kérgéből sodort rövid fáklya, amellyel a szigonnyal való halászáskor világitanak.”

⁸ Vámszer Géza: *Életforma és anyagi műveltség*. Néprajzi dolgozatok, gyűjtések, adatok (1930–1975). Buk. 1977. 70–71.

⁹ Fontosabb adatközlők, zárójelben születésük évével: Csíkszentdomokoson Péter János (1900), Máthé Gergely (1900), Albert Ernő (1941); Csíkjenőfalván Kosza János (1904), Kedves József (1906–1974), Kedves Albert (1917), Ágoston István (1920); Csíkszeredán Imets Dénes tanár (1929); Tusnádon id. Keresztes Benjámín (1873), ifj. Keresztes Benjámín (1902); Lázárfalván Bálint Ferenc (1905), Bálint Pál (1905); Kászonfeltízben Szőke József (1919).

¹⁰ Bartók, i.m. uo.

¹¹ Kodály Zoltán: *A magyar népzene*. Bp. 1937. 62.

¹² Sárosi, i.(magyar) m. uo.

¹³ Sárosi, i.(német) m. 103.

¹⁴ A témáról bővebben Faragó József: *A juhait kereső pásztor a magyar folk-lórbán = Balladák földjén*. Válogatott tanulmányok, cikkek. Buk. 1977. 452–476.

¹⁵ Sárosi, i.(magyar) m. uo. és i.(német) m. uo.